

ZÂYİRÇE

hede ve keşif sonucu kendilerinde hâsıl olan ilâhî nur ve rabbânî inâyet sayesinde tasarrufta bulduklarını ileri sürerler. Literatürde Sehl et-Tüsterî'ye nisbet edilen *Risâle fi'l-hurûf* onun Zâyirçe adlı risâlesi olmalıdır (bk. SEHL et-TÜSTERÎ). İbn Haldûn esmâ sahibinin, keşif ve mücâhede neticesinde hâsıl olan ilâhî esrar ve melekûtî hakikatler konusundaki mârifetten uzak, sırf isim, harf ve kelimelerin tabiatları arasındaki münasebetle yetinmesi ve onlarla tasarrufta bulunması durumunda tilsimcilerden hiçbir farkının kalmayacağı, hatta onlardan daha aşağı düzeye ineceğini kaydeder. Esmâ sahipleri, bazan kelime ve isimlerde var saydıkları kuvvetleri yıldızların kuvvetleriyle mezcederek âlemde mevcut her şeyi yedi yıldızın tesirine göre zatlar, sıfatlar ve fiiller şeklinde taksime tâbi tutar, bunun için uygun gün ve saatler belirler, esmâ-i hüsnâya denk gelen gezegenin haz ve ta'îlilerinden uygun vefkler oluştururlar. Sihirbazlarla aynı paralelde yer almamak için işlemlerini birtakım zikir ve dualarla yapılan riyâzet perdesi arkasında gizlerler. Bûnî ve İbnü'l-Hâc et-Tilimsânî gibi şahsiyetlerin eserlerindeki işlemler bu türdendir. Netice itibarıyla bunların yaptıkları şeyler de sihirbazlığa benzeyen işlemlerdir. Dolayısıyla bu tür uygulamaların meşrû olduğu sonucuna varmak mümkün değildir. İbn Haldûn, zâyirçeden söz ederken kendi döneminde zâyirçe ile kayıp ve hırsızlık gibi olaylarla gayba dair bilgi edinmeye çalışan pek çok kimseyle karşılaştığını, ancak gaybdan haber veren birine rastlamadığını belirtmektedir (*Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, I, 411).

BİBLİYOGRAFYA :

İlhan Ayverdi – Ahmet Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2005, III, 3481; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 336; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kavl fi 'ilmi'n-nücûm* (nşr. Yûsuf b. Muhammed Saîd), Riyad 1420/1999, s. 221-229; Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (nşr. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1979, I, 30; Ahmed b. Ali el-Bûnî, *Şemsü'l-ma'ârifü'l-kübârâ*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü's-sekâfiyye), s. 345-348; İbn Haldûn, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi* (trc. Ahmed Cevdet Paşa, haz. Yavuz Yıldırım v.dğr.), İstanbul 2008, III, 151-157; a.m.f., *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982-83, I, 407-412; II, 1194-1205; Sıddîk Hasan Han, *Ebedü'l-ülûm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye), II, 51-52; Ahmed Mûsâ ez-Zerkâvî, *er-Risâle fi'z-zâyirce* (*Me-fâtihu'l-gayb: Seb' Resâ'il* içinde), Kahire 1325/1907, s. 71-102; Râgıb Rifkî, *Esrârü'l-hurûf: İlm-i Harf-Zâyirçe-Vefk*, İstanbul 1336, tür.yer.; Muhammed Gayûr, *Zâyirçenizi Biliniz*, İstanbul 1928, s. 3-6; Seyyid Muhammed Ali Dâi el-İslâm, *Ferheng-i Nizâm*, Tahran 1363, III, 224; Abdülfet-

tâh es-Seyyid et-Tûhî, *ez-Zâyirçetü'l-hendesîyye fi keşfi'l-esrâri'l-hafîyye*, Beyrut 1411/1991, s. 7; a.m.f., *Zâyirçetü'l-Tûhî el-Feleki*, Beyrut, ts. (Mektebetü's-sekâfe), s. 7-14; Ayşe Duvarcı, *Türkiye'de Falçılık Geleneği ile Bu Konuda İki Eser: Risâle-i Falnâme li-Ca'fer-i Sâdık ve Tefeül-nâme*, Ankara 1993, s. 23-25; J. Ruska, "Vefk", *İA*, XIII, 256-258; a.m.f., "Zâyirce", a.e., XIII, 476-477; Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, XII, 94; Reşat Öngören, "Sebtî, Ahmed b. Ca'fer", a.e., XXXVI, 260-261.

İLYAS ÇELEBİ

ZEÂMET

(زعامة)

Osmanlı timar sisteminde
20.000 akçeden fazla
dirlik tasarrufuna verilen ad.

Osmanlı askerî teşkilâtı terminolojisinin genel olarak askerî hizmette bulunanlara verilen, 20.000 ile 100.000 akçe arasındaki dirlikleri ifade eder. Bu dirlikleri tasarruf eden kimselere **zaîm** denilir. Osmanlı kanunnâmelerinde şöyle tarif edilir: "Zeâmet şuna derler ki kâmil yirmi bin akçelik üzere veyahut daha ziyade ile bir kimseye berat olmuş ola. Yirmi binden bir akçe eksik olsa ona zeâmet denilmez, timar denilir. Zira zeâmet ekseri haddi yüz bin ve ekallî kâmil yirmi bindir" (*Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 79). Ayrıca Dîvân-ı Hümâyûn'da görev yapan bürokratlara ve savaşlarda büyük yararlılık gösterenlere tahsis edildiği eklenir. Zeâmetin idarî bir mîntika anlamı da vardır (meselâ Trabzon bölgesinde "Zeâmet-i Kürtün" adlı idarî birim). Bu şekliyle, "timar sistemi içinde zeâmet sahibine tâbi olan timarlı sipahilerinin topluca bulunduğu askerî ve idarî bölge" demektir. Zeâmet kelimesine II. Murad dönemine ait bugüne ulaşan defterlerde rastlanmaz. Bu defterlerde 20.000 akçe ile 100.000 akçe arasındaki birçok dirlik has veya timar olarak adlandırılmıştır. Ancak zaîm tabiri kullanılır. Timurhisar ve Pirlepe bölgelerinde iki zaîmin on dört cebelü ile sefere gittiği kayıtlıdır (BA, MAD, nr. 303, s. 20; BA, MAD, nr. 525, s. 2). Bu durum muhtemelen timar-zeâmet ayırımının henüz tam gerçekleşmediğine işaret eder. Fâtih Sultan Mehmed döneminden itibaren tahrir defterlerinde zeâmet terimi sıkça geçer (BA, TD, nr. 15, s. 25-28). II. Bayezid dönemine ait ilk timar rûznâmçe defterinde de zeâmet tevcihleri görülür (BA, MAD, nr. 17893, s. 5, 20).

Fâtih döneminde zeâmetlerin çok olmadığı ve belirli bölgelerin genellikle bir zeâmeti bulunduğu dikkati çeker. Eyâlet-i Rûm'da zeâmet tevcih edilirken zeâmet

tabirinden sonra çoğunlukla Zile, Yıldız, Gelmugad, Karahisaribehramşah gibi bir yerin ismi zikredilmiştir (BA, TD, nr. 15, s. 25-35). Bu da zeâmetin idarî bir ünite için kullanılmasıyla ilgili olmalıdır. Zaîmlerin önemli görevi askerî harekâtlara iştirak etmektir. Zeâmet sahipleri sefere 5000 akçede bir cebelü götürmekle mükelleftir. Resmî kayıtlarda zaîmlerin mutlaka sefere gitmeleri gerektiğine özellikle vurgu yapılır (BA, *Mühimme Zeyli*, nr. III, s. 129). Sefere katılmayanların zeâmetleri geri alınıp başkalarına verilir. Lutfi Paşa mahlûl zeâmetlerin kudretli savaşçılara verilmesini, vezirlerin bu dirlikleri kendi adamlarına tahsis etmemelerini özellikle belirtir. Vezirlerin kendi adamlarının timarla kanaat etmelerini, eğer verilirse de bunun çok az olması gerektiğini yazar (*Âsafnâme*, s. 65-66). Fakat XVI. yüzyılın sonlarından itibaren vezirlerin kendi yakın adamlarına zeâmet dağıtma temayülü giderek artmıştır. Budin'de mahlûl timar ve zeâmetlerin ellerinde tahsis emri bulunmayan askerlere verilmeyip sancak beyleri tarafından kendi haslarına eklenmesi gibi uygulamaların yasaklandığına dair kayıtlara rastlanır (BA, *Mühimme Zeyli*, nr. III, s. 126). XVI. yüzyılın ikinci yarısında Rumeli kadılarının yazılan bir hükümde beylerbeyi ve sancak beyi hasları ile zeâmetlerin iltizama verilmemesinin emredilmesi, zeâmet sahipleri arasında kendilerine tahsis edilen vergileri toplama işini aracılar devretme alışkanlığının yaygınlaştığı anlamına gelmektedir. Ayrıca padişah haslarından da zeâmet tahsisi yasaklanmıştır (BA, *Mühimme Zeyli*, nr. III, s. 117, 305). Zeâmet sahipleri hizmetlerini aksatmamak şartıyla dirliklerini muhafaza edebilirlerdi ve sebepsiz yere zeâmetleri alınıp başkasına verilmezdi. Bir zaîm vefat ettiğinde zeâmetinin bir kısmı oğluna intikal ederdi. Zaîmin birden fazla çocuğu varsa genellikle ikisine dirlik verilir, üçüncüsüne tevcihat yapılmazdı. Büyük oğula ikincisine göre daha fazla dirlik ayrılırdı. Zaîmlerin çocuklarına verilecek dirlik miktarı zeâmet sahibinin evinde veya seferde iken vefatına göre farklı miktarlarda olurdu. Sefer görevi aksatmayanları sıra zaîmlerin başka işlerle uğraşması halinde de zeâmetleri ellerinden alınırdı (BA, *Mühimme Zeyli*, nr. III, s. 126).

Zeâmet tahsisi için gereken berat merkezde hazırlanırdı. Zeâmet tevcihini belirten tezkire için ilgili kalemede binde yirmi beş akçe harç alınırdı. Beratın yenilenmesi durumunda bu rakamın yarısı ödenirdi

(*Münşeat Mecmuası*, Konya Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 5278, vr. 8^a). 20.000 akçe ve üzerinde geliri olan kılıç zeâmetlerin yanı sıra, bir timar sahibi hisse toplayarak 20.000 akçeyi geçen bir dirlik elde ederse zeâmet grubuna girerdi. Gösterdiği yararlılık karşısında dirlik tasarruf eden kişinin timarına zam yapılarak zeâmet sahibi olmasına müsaade edilirdi (BA, KK, nr. 209, s. 34). Ancak ek tahsisatla meydana gelen bu tür zeâmetler, icmallü veya kılıç zeâmet yani kadrolaşmış, muayyen hale gelmiş bir tahsis statüsünde olmazdı. Bu zeâmet gerektiğinde başkalarına dağıtılabildi. Defterde kayıtlı muayyen zeâmetlerin çekirdek kısmına (kılıç) dokunulmaz ve bu kısım parçalanmazdı. Bu kılıç kısım 20.000 akçelik ana çekirdeği oluşturuyordu. Buna eklenen hisseler gerekli durumlarda başkalarının timar ve zeâmetlerine aktarılabilirdi. Söz konusu hisseler tahrir defterlerinde "an-zeâmet" şeklinde kaydedilmiştir. Bu ifade aynı zamanda zeâmet sahibinin zeâmetinin kılıç kısmının başka yerde bulunduğunu gösterir.

XVI. yüzyılın sonlarında Rumeli eyaletinde 914, Anadolu eyaletinde 195, Cezâyir-i Bahr-i Sefid eyaletinde 126, Karaman eyaletinde 116, eyâlet-i Rûm'da 109, Trabzon ve Batum eyaletinde 49, Çıldır eyaletinde 97, Erzurum eyaletinde 122, Van eyaletinde 199, Rakka eyaletinde 38, Diyarbekir eyaletinde 42, Trablusşam eyaletinde 63 zeâmet vardı. Aynı yüzyıl sonlarında imparatorlukta toplam 35.934 timara karşılık 2375 zeâmet mevcuttu. 38.259 adet kılıcın da yaklaşık yüzde altısı zeâmet kategorisindeydi. Ancak zeâmet gelir yekünü timarlara göre çok daha fazla olduğundan tasarruf edilen dirliklerin toplam gelirlerinde bu oran muhtemelen birkaç misline ulaşıyordu. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi imparatorlukta 78.675 timara karşılık 4877 zeâmet bulunduğunu yazar.

Bir zâimin sancak beyi olması için 80.000 akçelik bir zeâmet tasarruf etmesi gerekirdi. Bunlar sancak beyliğine geldikleri takdirde 200.000 akçelik bir tahsisatla tayin edilirdi. Sekbanbaşı veya yeniçeri kethüdâlığı görevinden sancak beyliğine yükselmek mümkündü; eğer bu vazifelerden bir uygunsuzluk dolayısıyla el çektirilmişse bu gibilere zeâmetin çekirdek kısmı (20.000 akçe) kalırdı. Müteferrikalarda zeâmetin sınırı 100.000, kâtiplerde 50.000, çavuşlarda 40.000 idi. Lutfi Paşa kanuna göre bu rakamların aşılması gerektiğini söyler (*Âsafnâme*, s. 77), ancak XVI. asrın sonlarından itibaren bunların hayli aşıl-

dığına dair örnekler vardır. Zeâmetin üst sınırı 99.999 akçe olarak tesbit edilmişti; buna rağmen özellikle merkez görevlilerinin tasarruf ettiği gedikli (kadrolu / muayyen) zeâmetler bu rakamın üstüne çıkmaktaydı. Nitekim Fâtiḥ Kanunnâmesi'nde zâim ve timar sahiplerinin padişahın elini öpmesinin gerekli olmadığından bahsedilirken 150.000 akçe tasarruf eden müteferrikanın el öpebileceği kayıtlıdır. Kanunnâmedeki bu kayıt zeâmet sınırının değişebileceğini ortaya koymaktadır. Özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren merkez görevlilerinin 100-150.000 akçelik zeâmet tasarruf ettikleri dikkati çeker (BA, *Timar-Ruznamçe Defteri*, nr. 118, s. 229-230; nr. 286, s. 332-333; nr. 308, s. 99-100, 109-110; nr. 330, s. 300-301; nr. 335, s. 370-372; nr. 422, s. 283). Hatta 300.000 akçelik zeâmet tasarruf eden bürokratlar da vardı (Dâvid, s. 51). Bunun sebeplerinden biri, merkez görevlilerinin mahlûl timarları üzerlerine geçirip sonradan kendi adamlarına ferağ etmeleri olmalıdır. Kâtiplerin tasarruf ettikleri zeâmetlere zaman zaman bazı sınırlamalar getirilmiştir. Meselâ Defterhâne-i Âmiri kâtiplerinin fazla zeâmet tasarruf etmelerini önlemek için XVII. yüzyılın başında zeâmetlerinin 40.000 akçeyi geçmemesi yönünde ferman çıkarılmıştır (BA, *Timar-Ruznamçe Defteri*, nr. 262, s. 36-37). Fakat daha sonra 40.000 akçenin üzerinde zeâmet tasarruf eden birçok kâtipte rastlanması bu emre uyulmadığını göstermektedir.

Genelde bürokratlara (hâcegân) mahsus bir zeâmet tahsisi yoktu, bu sebeple emeklilik veya ölüm halinde göreve gelen kişiye timar tasarruf etmediği durumlarda yerine geçtiği kişinin zeâmeti tahsis edilirdi (BA, *Timar-Ruznamçe Defteri*, nr. 46, s. 405-406; BA, KK, nr. 210, s. 266). Yine hâcegânlara ayrılmış muayyen bölgeler olmadığından zeâmetleri Rumeli veya Anadolu eyaletlerinin değişik sancaklarına dağılmış haldeydi. Bunların zeâmetleri serbest timar statüsündeydi. Serbest zeâmet ve timarlarda bazı durumlarda kanuna uymayanlar saklanabiliyor, bu da onları talep eden subaşların görevlerini yapamamalarına yol açabiliyordu. Böyle hallerde kanun kaçaklarını saklayan timar ve zeâmet sahiplerinin dirlikleri ellerinden alınabiliyordu (BA, *Mühimme Zeyli*, nr. III, s. 76; nr. VI, s. 54, 58). XVI. yüzyılda hâcegânlar 40-50.000 akçe civarında zeâmet tasarruf ederken (BA, KK, nr. 210, s. 266; BA, MD, nr. II, hk. 1646) XVII. yüzyılda bu rakam çok yükselmiştir. Silâhdar ve sipahilere de ulûfelerine bedel zeâmet verildiği

görülmüştür. Genellikle, devlet hazinesinden günde 30 akçe ulûfe alanlara 30.000, 60 akçe alanlara ise 60.000 akçelik zeâmet tahsis edilirdi. Çâşnigirler umumiyetle ulûfe alırlardı, kendilerine zeâmet verildiği takdirde bu 60.000 akçelik olurdu (*Münşeat Mecmuası*, Konya Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 5278, vr. 7^a, 33^b).

Zâimler itibar sahibi kabul edilir, vezirler onları ayakta karşıları. Zâimler kendi bölgelerinde timarlıların da denetimini yapar, onların başında sefere giderlerdi. Savaş dışında buldukları bölgede kadının denetiminde asayiş sağlamaya çalışırlar, ayrıca vergi toplarlardı. Sefer esnasında içlerinden biri seçilerek alay beyi unvanıyla bölgenin timarlı sipahilerini kumanda ederdi. Yörük beyleri, müselleme ve piyade beyleriyle Kavala kaptanı, voynuk beyi zâim pâyeli olur, bunlar emri altındaki grupların başında yer alırdı. Zâimlerden hizmetleri karşılığı müteferrika ve dergâh-ı âfî çavuşluğu görevine getirilenler de mevcuttur. Sancak beyi ve beylerbeyi oğullarına ilgili kanun gereği zeâmet tevcih edilirdi. Rumeli veya Anadolu beylerbeyinin bir oğlu varsa 40.000 akçe, iki oğlu varsa büyüğüne 25.000, küçüğüne 20.000 akçe zeâmet verilirdi. Diğer beylerbeyilerin oğulları ise 35.000 akçelik zeâmet tasarruf ederdi. Beylerbeyinin birden fazla oğlu varsa büyüğüne 20.000 akçelik zeâmet, küçüğüne 15.000 akçelik timar tevcih edilirdi. Sancak beylerinin oğullarına verilecek dirlik miktarı ise tasarruf ettiği has miktarına göre olurdu. Tanzimat'ın ardından timar sisteminin kaldırılmasına rağmen imparatorluğun sonuna kadar hak sahiplerine ve belli görevlere mahsus dirliklere zeâmet bedeli verilmeye devam edilmiştir (BA, A.MKT.MHM, nr. 395/64; BA, BEO, nr. 3791/284299; 4336/325160; BA, ŞD, nr. 440/28). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde "Timar ve Zeâmet Tevcih Defterleri" adıyla 923-1079 (1517-1668) dönemini kapsayan müstakil bir tasnif oluşturulmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid (nşr. Halil İnalçık), Ankara 1954, neşredenin girişi, s. XXIII-XXIV; Fâtiḥ Sultan Mehmed, *Kânünnâme-i Âli Osman* (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 2003; Lutfi Paşa, *Âsafnâme* (nşr. Mübahat S. Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan içinde), İstanbul 1991, s. 65-66, 77; Ayn Ali, *Kavânin-i Âli Osmân*, s. 42; Avni Ömer Efendi, *Kânün-i Osmâni Mefhûm-ı Defter-i Hâkanî* (nşr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *TTK Belleten*, XV/59 [1951] içinde), s. 389-393; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî Kavânin-i Âli Osmân* (haz. Sevim İlgürel), Ankara 1998, s. 139-140; *Münşeat Mecmuası*, Konya Mevlânâ Mü-

ZEÂMET

zesi İhtisas Ktp., nr. 5278, vr. 7^a-8^a, 33^b; N. Bel-diceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar* (trc. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1985, tür.yer.; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi* (haz. Midhat Sertoğlu), İstanbul 1992, s. 21, 58, 79; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1994, VII, tür.yer.; G. Dávid, "Assigning a Ze'amet in the 16th Century: Revenue-Limits and Office-Holding", *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze* (ed. I. Baldauf v.dğr.), Praha 1994, s. 47-57; Osman Karataş, *3 Numaralı Mühimme Zeyli: Rebiülevvel-Cemâziyelevvel 984 / Haziran-Ağustos 1576 (s. 176-351)* (yüksek lisans tezi, 2010), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü; M. Tayyib Gökbilgin, "Kanûnî Sultan Süleyman'ın Tımar ve Zeâmet Tevcihi ile İlgili Fermanları", *TD*, sy. 22 (1967), s. 35-48; Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İA*, XII/1, s. 286-333; Halil Sahillioğlu, "Zeâmet", a.e., XIII, 477-479; Suraiya Faroqi, "Zi'âmet", *ET*² (İng.), XI, 495.

ERHAN AFYONCU

ZEBÂNİ

(الزبانية)

İnsanları cehenneme sevkeden
ve cehennemi yöneten
meleklerle verilen ad.

Sözlükte "itip kakmak, şiddetle sürüklemek" anlamındaki **zebn** kökünden türeyen **zebânînin** çoğulu **zebâniyedir**. Bazı âlimler zebâniyeyi tekil bulunmayan çoğul kelimelerden kabul etmekle birlikte kelimenin zebâniden başka **zâbin**, **zibnî** ve **zibniye** lafızlarının çoğulu olduğunu söyleyen dilciler de vardır. Cehennemliklere şiddetle muamele ettikleri veya ellerinin yanı sıra ayaklarını da kullanabildikleri için zebânilere bu adın verildiği genellikle kabul edilir (Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmî*², XX, 126). Zebâniye kelimesi Kur'an-ı Kerim'de bir yerde geçer ve bununla cehennemdeki azap melekleri kastedilir (el-Alak 96/18). Alak sûresinde belirtildiğine göre Cenâb-ı Hak, Resûl-i Ekrem'in namaz kılmasını engellemeye çalışan kişiyi bundan vazgeçmediği takdirde yalancı ve günahkâr alından yakalayıp cehenneme atacak, bu kişi taraftarlarını imdadına çağırırsa Allah da zebânileri çağıracaktır (96/9-18). Hz. Peygamber'in namaz kılmasını engellemek isteyen kişinin Ebû Cehil olduğu kaynaklarda belirtilir. İbn Abbas'tan nakledildiğine göre Resûlullah Kâbe'de namaz kılarken Ebû Cehil yanına yaklaşmış, "Ben seni burada namaz kılmaktan menetmemiş miydim?" diye tehditte bulunmuş, Peygamber de ona sert bir şekilde karşılık vermiş, Ebû Cehil, "Neye güvenerek böyle davranıyorsun, ben bu vadi-de taraftarları en kalabalık olan kişiyim"

deyince (*Müsned*, I, 256) yukarıdaki âyet nâzil olmuştur. Yine İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Resûl-i Ekrem, "Eğer Ebû Cehil cüret ederek namaz kılmamı engellemeye kalkışsaydı onu azap melekleri hemen yakalardı" buyurmuştur (*Müsned*, I, 329; Buhârî, "Te'fîrî'l-Kur'ân", 96/4; Taberî, XXX, 164-165). Sahâbiler de zebâniye kelimesine "azap melekleri" anlamı vermiştir (İbn Receb, s. 117).

Kur'an'da cehennemliklere dair beyanlardan anlaşıldığına göre cehennemde zebânilerin başında Mâlik adlı bir melek vardır. Azaptan kurtulmak isteyen cehennem halkı bu meleğe hitap ederek, "Ne olur, Allah bizim hayatımıza son versin!" diyecek, o da, "Hayır! Siz hep burada kalacaksınız" cevabını verecektir (ez-Zuhruf 43/77). Cehennemde bulunan zebânî sayısının on dokuz olduğu yine Kur'an'da zikredilir (el-Müddessir 74/30). Sürenin 31. âyetinde cehennem bekçilerinin yalnızca meleklerden oluştuğu ve on dokuz sayısının inkârcılar için bir imtihan sebebi kılındığı belirtildikten sonra Allah kendi ordularının sayısını sadece kendisinin bildiğini haber verir ki bundan on dokuz meleğinin cehennemde bekçilik yaptığı sonucu çıkarılabilir; âlimler de on dokuz meleğinin azap meleklerinin yöneticileri olduğu görüşündedir (Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *et-Tezkire*, I, 133-137; Süyûtî, *el-Habâ'ik*, s. 66). Rivayete göre bu âyet nâzil olunca Ebû Cehil ile taraftarları, on dokuz meleği azımsayıp bunların cehenneme girecek çok sayıda insanla baş edemeyeceğini iddia etmişlerdir (Şevkânî, V, 329-330). Kur'an'da ayrıca zebânilerin son derece iri yapılı, güçlü ve şiddetli olduğu, inkârcılara karşı çok sert davrandığı haber verilir (et-Tahrîm 66/6). Bu melekler Allah'ın gazabına uğrayanları cezalandırmak için yaratıldığından bütün sözlerinde ve fiillerinde şiddet vardır (*a.g.e.*, V, 253-254). Yine Kur'an'da zebânilerden "hazene" (muhafızlar) diye söz edilir. Cehennem tasvirine ilişkin âyetlerde bildirildiğine göre günahkârlar gruplar halinde cehenneme sevk edilip kapıları açılınca muhafızlar kendilerine, "Size, Allah'ın âyetlerini okuyan ve bugünle karşılaşacağınızı haber veren peygamberler gelmedi mi?" diye soracak, onlar, "Evet geldi, fakat biz onları yalanladık" cevabını verince zebâniler, "Öyleyse girin cehennemin kapılarından" diyerek onları cehenneme atacaklar, azaplarının hafifletilmesi talebini de reddedeceklerdir (ez-Zümer 39/71-72; el-Mü'min 40/49-50; el-Mülk 67/7-9; Ali M. M. es-Sallâbî, s. 165-167). Çeşitli hadis rivayetlerinde

de cehennem muhafızlarına dair bilgiler vardır. Hz. Peygamber Mâlik'i isrâ ve mi'rac esnasında, ayrıca rüyasında görmüş ve onun cehennemi tutuşturan melek olduğunu söylemiştir (Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 7; "Enbiyâ", 24; "Cenâ'iz", 93).

Sonraki kaynaklarda Resûl-i Ekrem'e nisbet edilen rivayetlerde zebâniler için bazı tasvirler yer alır: Zebâniler gözleri yıldırım gibi ışık saçan, ağızları dikenli varlıklardır. Kettim hesabına çekilmesinin ardından yetmiş bin zebânî yetmiş bin dizgininden tuttuğu cehennemi getirir ve kapılarında cehennemlikleri bekler (Münzirî, IV, 232, 241; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *et-Tezkire*, I, 133-138; Süyûtî, *el-Habâ'ik*, s. 66-68; *el-Büdü'rü's-sâfire*, s. 406-407; Şevkânî, V, 331). Cehennemlikleri perçemlerinden tutup yüzükoyun cehenneme sürükler ve orada kendilerine azap uygular. Sözü edilen kaynaklarda çeşitli azap şekillerine de temas edilir (İbn Ebû'd-Dünyâ, s. 33-53, 68-87, 115; Subhi Salih, s. 81; Ali M. M. es-Sallâbî, s. 172). Zebâniler hakkındaki tasvirlerin bir kısmı Kur'an'daki cehennem tasvirlerinin bir yorumu niteliğindedir. Bu konuda hadis diye nakledilen rivayetleri de âlimlerce yapılan yorumlar olarak kabul etmek gerekir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâmus Tercümesi, IV, 640; *Müsned*, I, 256, 329; İbn Ebû'd-Dünyâ, *Şifâtü'n-nâr* (nşr. M. Hayr Ramazan Yûsuf), Beyrut 1417/1997, s. 33-53, 68-87, 115; Taberî, *Câmî'u'l-beyân* (Bulak), XXX, 164-165; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesir*, IX, 179; Münzirî, *et-Terğîb ve't-terhîb*, Kahire, ts. (Mektebetü dâri't-türâs), IV, 232, 241; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmî*² (nşr. Hişâm Semîr el-Buhârî), Riyad 1423/2003, XX, 126-127; a.mlf., *et-Tezkire fi ahvâli'l-meutâ ve umûri'l-âhire* (nşr. Ebû Süfyan Mahmûd b. Mansûr), Medine 1417/1997, I, 132-138; Nizâmüddin en-Nisâbü'rî, *Ğarâ'ibü'l-Kur'ân* (Taberî, *Câmî'u'l-beyân* [Bulak] içinde), XXX, 132; İbn Receb, *Vaşfü'n-nâr* (nşr. Ebû Muâz Eymen b. Ârif ed-Dımaşki), Kahire 1413/1992, s. 117; Süyûtî, *el-Büdü'rü's-sâfire* (nşr. Ebû Muhammed el-Misrî), Beyrut 1411/1991, s. 406-407; a.mlf., *el-Habâ'ik fi ahbâri'l-melâ'ik* (nşr. Ebû Hâcer M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1405/1985, s. 65-68; Şevkânî, *Fethü'l-kadir*, V, 253-254, 329-331; Elmâlîlî, *Hak Dini*, VIII, 5961-5962; Subhi Salih, *Ölümden Sonra Diriliş* (trc. Şerafeddin Gölcük), İstanbul 1976, s. 81; Muhammed b. Abdülvehhâb el-Akîl, *Mu'tekaddü fırâki'l-müslimin ve'l-ye'hud ve'n-nasârâ ve'l-felâsife ve'l-veşniyyin fi'l-melâ'iketi'l-mukarrebîn*, Riyad 1422/2002, s. 46-47; Ali M. M. es-Sallâbî, *el-İmân bi'l-yevmi'l-âhir*, Beyrut 1431/2010, s. 165-172.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

ZEBH

(bk. HAYVAN; KURBAN).